

JURRIËN ROOD

LENTZ

DE MAN ACHTER HET
P E R S O O N S B E W I J S
EEN FILOSOFISCHE BIOGRAFIE

Dit boek kwam tot stand met steun van het Nederlands Letterenfonds
en het Fonds Stichting 1877/De Groene Amsterdammer.

© 2022 Jurriën Rood | Noordboek
Omslagontwerp: Bart van den Tooren
Boekverzorging: Elgraphic
Correctie: Andries de Haan

ISBN 978 90 5615 820 0
NUR 680 | 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in eni-
ge vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, op-
namen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@
noordboek.nl

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

[FSC logo]

INHOUD

PROLOOG	Het hol van de leeuw	7
INLEIDING	De oorlog, de ambtenaar en het kwaad	11

DEEL I: Opkomst 17

Flash forward: meer dan het persoonsbewijs 19

- 1 **Van volksjongen tot inspecteur** 21
- 2 **De strijd om de persoonskaart** 45

Intermezzo: Wat heet kwaad? 62

- 3 **De doorzetter en zijn systeem** 67
- 4 **Tegenslag op de troon** 89

Intermezzo: Het onnadenkende kwaad 112

DEEL II: Hoogtij 119

- 5 **In opdracht van de bezetter** (1940/1941) 121
- 6 **Het Registratiepaleis** (1941/1942) 177
- 7 **Hoogmoed** (1942/1943) 215
- 8 **De val** (1943/1944) 260

Intermezzo: Het denkende kwaad en het kwade idee 297

- 9 **De schuilplaats** (1944/1945) 306

DEEL III: Bitterheid	319
10 In Bewaring	321
11 Voor de rechter	340
<i>Intermezzo: De twee intenties</i>	362
12 De stilte na de storm	371
EPILOOG	Den Haag, 2021 383
PERSONEN	387
AFKORTINGEN	391
DANKWOORD	393
VERANTWOORDING	395
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	397
NOTEN	399
ARCHIEVEN	447
LITERATUUR	451
NAMENREGISTER	457

PROLOOG

Het hol van de leeuw

In de herfst van 1942, midden in de oorlog, kwam Lentz naar Sint-Michielsgestel. Jacobus 'Jacques' Lentz was Hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag, expert op het gebied van de persoonsregistratie en ontwerper van het persoonsbewijs.

In een seminariegebouw in het Brabantse dorp werden honderden voor-
aanstaande Nederlanders uit de wereld van politiek, wetenschap en kunst
gevangengehouden. Ze dienden het naziregime als gijzelaars, in te zetten bij
een mogelijke uitwisseling van krijgsgevangenen, maar ook als onderpand,
om te kunnen bestraffen als reactie op verzetsdaden. Juist dat was net ge-
beurd: als vergelding voor een mislukte aanslag van het verzet waren vijf gij-
zelaars uitgekozen en geëxecuteerd.

Maar Sint-Michielsgestel was geen strafkamp. De 'gijzelaars van Gestel'
leefden in betrekkelijk goede omstandigheden, ze kregen te eten en hadden
redelijke slaapverblijven. Sommigen van hen waren al gegijzeld sinds de
herfst van 1940 en hadden een zware tocht gemaakt door Duitse strafkam-
pen, een andere groep was pas kort geleden gevangengezet. Daaronder waren
de schrijvers Vestdijk, Van Randwijck en Van Duinkerken, de professoren
Geyl en Tinbergen, en ook de latere minister-president Schermerhorn. Het
voorbeeld volgend van de ervaren gijzelaars had het gezelschap zichzelf geor-
ganiseerd en taken gegeven. Er waren 'kringen' voor politiek overleg, er werd
wijsbegeerte en sociologie bestudeerd, er werd gevoetbald en getennist. On-
der de gijzelaars waren tientallen professoren, elke dag en avond werd er wel
een voordracht gehouden. Zo ontstond een vol programma van korte cursussen
en lezingen.

Op deze herfstdag werd de lezing gehouden door een vrije man van bui-
ten. Lentz, de bedenker van het persoonsbewijs, was uitgenodigd om te kom-
men spreken over het grote belang van de bevolkingsregistratie. Hij werd

echter verrast door een zeer kritisch gestemd publiek. Zou het niet beter zijn om alle bevolkingsregisters in de lucht te laten vliegen, werd er geroepen. Gelach en onrust ontstonden in de zaal. En toen Lentz antwoordde dat hij niet gekomen was om zulke domme opmerkingen aan te horen, werd de sfeer regelrecht vijandig.

Pas na ingrijpen van de voorzitter kalmeerden de gemoederen en kon Lentz zijn verhaal vervolgen: een goede bevolkingsboekhouding is van grote waarde voor elke overheid, betoogde hij. Veel Duitse maatregelen zijn onsympathiek, zei Lentz, maar men moet wel bedenken dat ze niet veroorzaakt worden door de registratie. Ook zonder het bevolkingsregister zouden die maatregelen worden ingevoerd en doorgezet. Hij nam de arbeidsinzet als voorbeeld: nu leidde de bevolkingsboekhouding nog tot een 'georganiseerd vertrek' met een 'systeem van waarschuwing en afvoering van vluchtadressen'. Anders zou de politie 'ongetwijfeld' huis na huis gaan doorzoeken en overgaan tot een 'verdrijving uit de woningen met de bajonet'. Kortom, zo betoogde Lentz, met het papier van het bevolkingsregister werden geen mensen gevangen, maar aan de Grüne Polizei viel niet te ontkomen.

En zijn betoog maakte indruk op de toehoorders. Ze vielen stil.

Tenminste, zo beschreef Lentz het later zelf. Het bezoek aan het gijzelaarskamp betekende voor hem de eerste directe confrontatie met felle kritiek van burgers op zijn werk. Het was spitsroeden lopen, maar hij had het tij weten te keren. 'Na afloop kwamen verschillende heren mij hun leedwezen betuigen

over het incident,' schrijft hij. Ze waren het met hem eens 'dat de bevolkingsregisters nuttig werk voor ons volk verrichten. Het afscheid overtrof mijn verwachtingen.'

Hij noteerde het in het voorjaar van 1945, toen het wachten alleen nog was op het einde van de oorlog en de definitieve Duitse nederlaag. Hij was al geruime tijd met ziekteverlof en schreef zijn *Ambtelijke Herinneringen* als verantwoording en verklaring voor zijn handelen tijdens de bezetting.

Van zo'n incident zou je graag ook de andere kant horen. Al die verzamelde intellectuelen en verzetsmensen, waren ze echt zo onder de indruk van Lentz en zijn argumentatie? Zo kort

Jacques 'Sjaak' Lentz, omstreeks 1940

na de executie van vijf medegevangenen? Alleen ... die andere kant is er niet. Want deze gebeurtenis heeft wel plaatsgevonden, maar niet op deze manier. Het verhaal is een vervalsing, om niet te zeggen een leugen. Ook de vervalsing en de leugen horen bij Lentz.

Kort na de bevrijding werd Lentz gearresteerd op verdenking van collaboratie met de vijand. Twee jaar later zou hij daarvoor worden veroordeeld.

INLEIDING

De oorlog, de ambtenaar en het kwaad

Afen toe zei mijn moeder zachtjes voor zich heen:

*‘Kom vanavond met verhalen, hoe de oorlog is verdwenen
En herhaal ze honderd malen, alle malen zal ik wenen.’*

De dichtregels van Leo Vroman vertellen waarschijnlijk beter dan een lange studie hoe ingrijpend de oorlogsperiode was voor wie haar bewust heeft meegemaakt. En hoe enorm de opluchting moet zijn geweest dat er toch een eind kwam aan deze nachtmerrie, die met het verstrijken van de jaren weinig aan zwartheid heeft ingeboet. Het bevrijdingsverhaal moest telkens opnieuw verteld worden, omdat haar generatie nog steeds niet kon geloven dat het werkelijk afgelopen was.

Dat kan ik vanuit mijn eigen naoorlogse generatie niet nazeggen. Voor ons was er geen oorlog meer, maar duurzame vrede. ‘Houd toch eens op over die oorlog!’ zeiden we als kinderen ongeduldig tegen onze ouders. Kortzichtig ook, want intussen kunnen we er zelf niet meer over ophouden. Maar wat nu, voor en door ons, honderdmaal verteld moet worden zijn de verhalen over hoe die oorlog er kon komen. Hoe de oorlog *is verschenen*, of beter: hoe dit intense *kwaad* heeft kunnen verschijnen. We zijn zo gewend geraakt aan de lange periode van vrede en aan vreedzame coëxistentie dat we ons het tegendeel ervan moeilijk meer kunnen voorstellen: ja, als nieuwsbericht op televisie misschien, maar toch niet als realiteit bij ons. Het idee zelf van oorlog, agressie en geweld als middel voor het oplossen van conflicten is al lang tot een kwaad geworden. Ook vele malen moet verteld worden hoe het precies *was* en wat er precies is aangericht. Alsof pas volgende generaties, met de afstand van vele decennia, de realiteit van toen onder ogen kunnen zien. En alle malen zullen we stilvallen van ontzetting en ongeloof.

De oorlog is natuurlijk de Tweede Wereldoorlog, of in Nederland: de bezetting. En we spreken dan bijna als vanzelfsprekend vooral over de ramp die *binnen* deze jaren plaatsvond: de jodenvervolging en -vernietiging. De fabrieksmatig opgezette poging om een complete bevolkingsgroep zo efficiënt en onzichtbaar mogelijk uit te roeien, om ze bij miljoenen tegelijk van de aardbodem te vegen, beneemt ons nog steeds de adem in haar ongebreidelde kwaadaardigheid.

Hoe kon dit gebeuren? Hoe was dit in godsnaam mogelijk? (Ook ongelovigen mogen in dit geval God aanroepen)

We lijken hier het kwaad recht in het gezicht te kijken. En het doet je twifelen aan de mogelijkheden van het goede in de mens. Want zo'n onderneming zou niet mogelijk zijn zonder de actieve medewerking van tienduizenden, plus de passieve houding van honderdduizenden, of zelfs miljoenen anderen. Wat hebben ze daarbij gedacht? Waar was hun verstand gebleven, om nog maar te zwijgen van hun gevoel?

De oorlog die Hitler won noemde H. Wielek, pseudoniem van de joodse Nederlander Wilhelm Kweksilber, zijn ooggetuigenverslag van de jodenvernietiging. Het is een zeldzaam rake formulering. Want er is een oorlog die Hitler gewonnen heeft, en dat is niet alleen de genocide die in miljoenen geteld wordt. Deze oorlog werd eigenlijk eerst gewonnen in de hoofden van alle mensen die eraan hebben meegewerkt. Dan wel het op enige afstand hebben zien gebeuren en hebben laten gebeuren – die er in elk geval niet met miljoenen tegelijk tegen in opstand zijn gekomen. Dat geldt ten eerste voor Duitsland en het Duitstalige gebied, maar vervolgens ook voor de wereld eromheen. Hoe is het mogelijk dat het ook in ons land kon gebeuren? Hoe konden Hitler c.s. hier een oorlog winnen, voordat ze de echte uiteindelijk zouden verliezen?

De filosoof Jean-Jacques Rousseau schreef dat de mens van nature twee fundamentele eigenschappen heeft, voorafgaand aan alles wat hij/zij daarna krijgt aangeleerd: de eerste is *eigenliefde*, de zorg om zelfbehoud. De tweede is *medeleven*. Want de mens, in Rousseau's gloedvolle woorden, bezit van nature 'een ingeboren afkeer om zijn soortgenoot te zien lijden'. Van deze tweede impuls bleef tijdens de oorlog bitter weinig over. Hoe kon dat? Welke factoren zorgden ervoor dat een van de twee menselijke basisimpulsen compleet verduisterd raakte? Of had Rousseau sowieso ongelijk en kunnen we die tweede eigenschap beter helemaal wegstrepen uit de menselijke basisuitrusting?

Daarmee komt een filosofische dimensie in beeld. Wil het zwarte gat van de Tweede Wereldoorlog achteraf nog een zin krijgen, dan is het om te dienen als toetssteen en ons te voorzien van een morele maatstaf. De vraag wordt: hoe kon *dit* kwaad (want het is een kwaad; verderop zullen deze termen gedefinieerd en geconcretiseerd worden, nu voldoen ze nog even in

hun algemeenheid) ontstaan en machtig worden? En tegelijk: welk kwaad is hier precies aan het werk?

Natuurlijk zijn die vragen te groot. En natuurlijk buigt een lange rij specialisten uit een hele reeks wetenschappen zich al decennialang over deze vragen en komt telkens met nieuwe antwoorden, verklaringen en complexe samenhangen. Toch denk ik dat het verhaal van Jacques 'Sjaak' Lentz een eigen bijdrage kan leveren in de beantwoording.

'Wij menen dat er geen politieman, geen *V-mann*, zelfs geen provocateur is geweest die de Nederlandse zaak zo een onmetelijke schade heeft berokkend als de schepper van het persoonsbewijs, Lentz, die niets met de politie te maken had.'

Zo schreef Loe de Jong in het vijfde deel van zijn omvangrijke geschiedschrijving van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, verschenen in 1974. Daarmee vestigde hij in één klap de aandacht op de rol van een tot dan toe nauwelijks bekende, hoge Nederlandse ambtenaar. Het voormalig hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters was toen al ruim tien jaar dood. Lentz bedacht niet alleen het persoonsbewijs, hij was de centrale figuur in alle registraties die een rol speelden tijdens de bezetting: van de joden, voor de arbeidsinzet en nog andere. Hij had 'onmetelijke schade' aangericht, maar was goeddeels buiten de schijnwerpers gebleven van de naoorlogse verwerking en publiciteit.

De Jong had de zin niet zelf bedacht. Het is een bewerkt citaat uit het oordeel dat de Zuiveringscommissie in 1946 uitsprak over het doen en laten van deze ambtenaar. Op grond van dit oordeel werd hij oneervol ontslagen. Vervolgens werd hij ook strafrechtelijk veroordeeld door het Bijzondere Gerechtshof, wegens collaboratie. Lentz kreeg de betreffende lage straf van drie jaar gevangenis, waarvan hij het grootste deel al in voorarrest had doorgebracht. Hij werd overigens níét veroordeeld voor zijn betrokkenheid bij het persoonsbewijs. Daarna trok hij zich terug uit de openbaarheid en stierf onopgemerkt.

De Jong geeft ook een interessante karakteristiek van de ambtenaar Lentz: geen nazi, geen NSB'er, maar 'een dienstklopper in optima forma'. Een dorre, wereldvreemde perfectionist van de bevolkingsadministratie die elke opdracht met grote toewijding uitvoerde. Een *nerd* zouden we nu waarschijnlijk zeggen, een *technent*, die toevallig een hoge positie bekleedde op een terrein dat voor de Duitse doeleinden belangrijk werd.

De Jong's portret van Lentz leidde destijds tot enkele krantenartikelen, maar nauwelijks tot diepgaande aandacht van historici. En ook sindsdien werd er nog geen uitvoerige studie gewijd aan deze vlijtige administrateur. Wel dook hij in de afgelopen decennia regelmatig op in studies over anderen

en verschenen er sporadisch losse artikelen: daarin werd Lentz steevast gepresenteerd als bezeten werker, ‘volmaakt toegewijde ambtenaar’, een ‘administratief genie’ met een te grote liefde voor zijn registers, of ook wel als voorbeeld van ‘de banaliteit van het kwaad’. Alle karakteristieken grijpen terug op het beeld dat De Jong al schetste. Een overijverig radertje in de Nederlandse onderafdeling van de grote nazimachine, zonder veel slechte bedoelingen, maar met rampzalige consequenties.

Hoe het kon gebeuren? Nou, zó. Dankzij dienstkloppers als Lentz, die hun functie van radertje naar perfectie vervulden, in een kennelijk zombieachtige staat van onbewustzijn en gehoorzaamheid. Dit beeld is al lang een cliché geworden binnen het geheel van verklaringen van het oorlogskwaad. Het werkt zelfs als een soort geruststelling: het ligt aan de *nerds*, hoed je voor de gehoorzamen. Ja, zou het echt zo eenvoudig zijn?

Lentz’ geschiedenis kent ook een dramatische kant: terwijl zijn carrière tijdens de bezetting een hoge vlucht nam, keerden zijn eigen vrouw en dochter zich tegen hem en zijn werkzaamheden. Hij raakte zijn gezin kwijt. En toen hij als hoofd van de bevolkingsregisters in het vizier kwam van het verzet dook hij onder, stopte met werken en smeekte ten slotte om ontslagen te worden. Zijn professionele levensverhaal volgt het klassieke dramatische patroon van de *rise and fall*, compleet met een absurdistische wending. Dat was de reden waarom ik me er ruim twintig jaar geleden als filmmaker voor ging interesseren. Vanaf het moment dat ik kennismaakte met deze figuur ben ik wantrouwig geweest over de uitleg die gegeven werd. Een bezeten nerd die door allen om hem heen gewaarschuwd werd en toch gewoon doorging ...? Iets leek mij onwaarschijnlijk. Als hij echt zo volgzzaam was, waarom luisterde hij dan nooit naar zijn eigen familieleden? Dacht hij helemaal niet na? Was de man werkelijk de omhooggefallen grijze muis die De Jong en anderen van hem maakten? Maar mijn plannen om van dit materiaal een speelfilm te maken zijn niet verder gekomen dan het papieren stadium.

Inmiddels ben ik vooral werkzaam als schrijvend filosoof. Lentz’ verhaal is me bezig blijven houden en de grote, historische studie die ik verwachtte was er niet gekomen. Daarom besloot ik het zelf te onderzoeken. Niet meer met het oog op een film drama, maar als waargebeurde geschiedenis en als materiaal voor een filosofisch onderzoek naar een verschijningsvorm van het kwaad: wie was deze Lentz, wat heeft hij precies gedaan en hoe kunnen we daarover oordelen?

Het ware verhaal van Sjaak Lentz, die ik meestal bij zijn achternaam zal noemen, blijkt grotendeels begraven te liggen in archieven, die tot nog toe weinig geraadpleegd zijn. Het komt pas tevoorschijn na een diepe duik in het

historische materiaal en het betwijfelen van aangenomen waarheden, zoals zijn eigen *Herinneringen*. En het begint ook niet bij de bezetting, maar veel eerder; Lentz kwam als ambtenaar bepaald niet uit de lucht vallen. Gaandeweg komt een geheel nieuw beeld tevoorschijn, van de ambtenaar zelf en van zijn intensieve bemoeienis met de registraties vóór en tijdens de oorlog.

Lentz functioneerde als een perfect en willig instrument voor het naziregime, zonder zelf een nazi te zijn. Hoe hij dat kon worden, vertelt het eerste deel van dit boek: het beschrijft zijn voorgeschiedenis als ambtenaar, het werk, zijn opvattingen en zijn naaste omgeving. Dan pas komen de oorlogsjaren zelf aan de orde; ze zijn in veel opzichten een voortzetting en culminatie van wat eraan voorafging. Lentz' oorlogsverhaal trekt twee grotere thema's met zich mee: de macht van persoonsgegevens en de rol van Nederlandse ambtenaren bij de jodenvervolging. Daaronder ligt nog een filosofischer thema te wachten: de vraag naar de mogelijke opzettelijkheid van het kwaad. Het derde, naoorlogse deel richt zich op de beoordeling van zijn daden: door hemzelf, door de rechters en door ons. Duidelijk wordt dat een groot deel van zijn handelen buiten beeld is gebleven, en waardoor: bij gebrek aan informatie is hij verregaand verkeerd beoordeeld, destijds en ook door latere observatoren.

Dat zegt niet alleen iets over de hoofdpersoon. Lentz' ware verhaal is meer dan een correctie op de geschiedschrijving van de oorlog of de rol van de bevolkingsboekhouding daarin. Het toont ook iets over ons, en de perspectieven en vooraannames vanwaaruit we gewend zijn naar die oorlog te kijken.

Voor een historische biografie is een beroemde hoofdpersoon natuurlijk aantrekkelijk: een inspirerende kunstenaar, wetenschapper, politicus of sporter die iets groots en moois verricht heeft. Of eventueel een politicus, wetenschapper, enzovoort, die ontspoord en zich ontpopt tot grote misdadiger. Het negatieve verhaal kan ons altijd nog vertellen hoe en waar het verkeerd loopt, de hoofdzaak is beroemdheid. Lentz lijkt hooguit met een paar tenen in deze categorieën te passen, hoort eerder bij de tweede groep, maar eigenlijk in geen van beide. Hij moet ondergebracht worden in een derde categorie: de onbekende uitvoerder die hoog vliegt, 'onmetelijke schade' aaricht en neerstort, maar daarbij zo goed als onzichtbaar blijft. De categorie van het 'radertje', onderdeel van een groot systeem. Verdient zo'n dienstklapper wel een eigen biografie? Wat moet dat opleveren? Maar het is juist zijn positie in deze derde categorie die Lentz tot een interessant onderzoeksobject maakt. Want was hij inderdaad een radertje? Moeten we hem soms de Nederlandse Eichmann noemen – en wat betekent dat precies? Of is het radertjesdenken zelf gemankeerd en niet op zijn plaats?

Ook zien we hier niet het gebruikelijke kwaad van fysiek geweld, moord,

doodslag en wreedheid – waar we eindeloos veel voorbeelden van kennen. Dit is een verhaal over een ambtenaar tussen ambtenaren, over bestuurders, verordeningen en kartonnen registratiekaarten; het gaat over mannen (en slechts een paar vrouwen) gezeten aan bureaus of vergadertafels, bezig met het formuleren van juridisch kloppende zinnen, wier handen slechts bevuild worden door gemorste inkt. En toch kan hun bezigheid dodelijke consequenties krijgen voor honderdduizenden mensen. Lentz' geschiedenis leent zich bij uitstek om deze minder opzichtige verschijningsvorm van het kwaad, deze 'schrijftafelmoord', te beschrijven. En dus ook voor de beantwoording van de vraag hoe we dit kwaad zullen noemen. Banaal? Onbewust? Systemisch-bureaucratisch? Onvermijdelijk misschien? Of toch ook: *rationeel*? En *gewild*?

Het bewuste denken is misschien wel het grootste pijnpunt in het onderzoek naar het kwaad. Er zijn theorieën genoeg die in hun verklaring van oorlogskwaad wijzen op niet-bewuste factoren; zoals de bekende hypothese van Hannah Arendt over de banaliteit van het kwaad, of de hypothese van gehoorzaamheid aan autoriteit van sociaal psycholoog Stanley Milgram. Met zulke hypothesen gaat dit boek de discussie aan. In een aantal intermezzi wordt, met hulp van enige filosofie, onderzocht welke rol het bewuste denken speelt in dit ambtelijke oorlogskwaad. En waarom dat niet beperkt hoeft te blijven tot die ene vaste sluitsteen, van antisemitisme.

Zo confronteert Lentz' geschiedenis ons met onze eigen houding ten opzichte van het kwaad. Het kwaad is geen prettig onderwerp. We hebben de neiging om ervan weg te kijken. Of het onder te brengen in een snel gevonden categorie: de dienstklopper, tja, die doet nu eenmaal zulke dingen. Dan wel om royaal te beweren dat het kwaad eigenlijk 'in ons allemaal zit' en het dus helemaal niet past om een ander te veroordelen. En klaar zijn we. Wat we dan telkens niet onder ogen hoeven te zien is de optie dat er aan het (dit) kwaad een kant zit van vrije keuze, van individueel willen, en van rationele opzettelijkheid. Juist deze optie, van *intentionaliteit van het kwaad*, zal hier duidelijk naar voren komen.

Zo luidt dan de opdracht van deze 'dienstklopper' biografie: Lentz' leven en werken waarachtig schetsen, ze afzetten tegen het bestaande beeld en hardop nadenken over het verschil tussen de twee. Als methode hanteer ik een combinatie van het wetenschappelijke onderzoek gebaseerd op documenten en getuigenissen én een essayistische stijl die ruimte laat voor persoonlijke observaties en conclusies. Op die manier kan zowel het verhaal zelf als zijn betekenis naar voren komen.

Juist Lentz kan ons iets leren over de meer verborgen vormen van het kwaad en onze omgang daarmee. Juist daarom is zijn verhaal aan de orde.

DEEL I

OPKOMST

In het Nederlandse parlementair-democratische bestel
oefenen ambtenaren een grote, zo niet bepalende
invloed uit op het politieke beleid.

– Peter Romijn, *Streng, snel en rechtvaardig*, 4^e stelling